

רשימות ביקורת

Abdullah Saeed, *Islamic Banking and Interest: A Study of the Prohibition of Riba and its Contemporary Interpretation*, Leiden: Brill, 1999, 196 pp., Bibliography, Index.

מאז שנות הארבעים של המאה העשרים מתנהל ויכוח ער ומעניין בתוך החברה המוסלמית המודרנית סביב סוגיית הריבית הבנקאית. בלבו של הוויכוח הזה עומדת השאלה: האם הריבית הבנקאית שגובים הבנקים מלקוחותיהם עבור הלוואה או הריבית שהבנקים משלמים ללקוחותיהם עבור חסכונותיהם ופיקדונותיהם נחשבת לרֵבָא, האסור במפורש בהוראת הקוראן¹ ודברי הנביא, או שמא הרבא המתואר בקוראן שונה במהותו ובאופיו מן הריבית הבנקאית המודרנית. למעשה, השאלה הזו ממשיכה להעסיק מלומדים וחכמי דת מוסלמים רבים, והיא סוגיה שנויה במחלוקת עד עצם היום הזה. זאת, למרות שרוב חכמי הדת וההלכה המוסלמית קובעים באופן נחרץ שהריבית הבנקאית המודרנית היא- היא הרבא האסור בתכלית האיסור על פי חוקי האסלאם.

בקשר לפרשנות המונח רבא ולשאלה אם הריבית הבנקאית נכללת בו או לא קיימות שתי גישות שונות. הרבה מוסלמים, ובראשם חכמי דת ופוסקי הלכה מפורסמים דוגמת השיח' יוסף אל-קַרְדַאני, טוענים שהפרשנות של המונח רבא הנמצאת בספרות הפְּקָה (ספרות ההלכה המוסלמית) היא הפרשנות הנכונה וכל מוסלמי חייב לנהוג על פיה (אל-קַרְדַאני 2002: 416). לפי פרשנות זו, כל יתרה או תוספת על קרן ההלוואה או החיסכון נחשבת לרבא שיש להימנע מלשלם או לקחת. גישה זאת היא הנפוצה והרווחת כיום בעולם המוסלמי, והיא פרי הפרשנות הקלסית למונח רבא. בעקבות פרשנות זו התחילו מלומדים ותאורטיקנים אסלאמים כבר בשנות השישים לפתח ולקדם תאוריה חדשה של בנקאות אסלאמית שעיקרה בנקאות נטולת ריבית. בנקאות חדשה זו פיתחה שיטות חלופיות להפקת רווחים בהתבסס על מושגים שמקורם בספרות הפְּקָה האסלאמית (למשל סוגים שונים של שותפויות, כפי שיתואר בהמשך).

קיימת גישה שונה, שלא מעט מלומדים מוסלמים מאמצים אותה, ולפיה האיסור הקוראני על לקיחת ריבית נובע מסיבות הומניטריות ומשיקולים של מוסר.² במילים אחרות, האיסור המפורש שמטיל הקוראן על לקיחת ריבית ותשלומה נועד בעיקר כדי להציל את עניי החברה ונזקקה מתאוות הניצול הבלתי מוסרי של העשירים. בריבית

1 האיסור על הריבית מופיע בצורה מפורשת בסורת אל-בַּקָרָה: 'האוכלים ריבית לא יקומו לתחייה בלתי אם כנכפי השטן הקמים ונופלים. זאת על כי אמרו, דין ריבית כדין כל מיקח וממכר. ואולם אלוהים התיר את המיקח והממכר ואסר את הריבית'. (קוראן: אל-בַּקָרָה, 275. תרגום: אורי רובין).
2 למשל: אל-נג'ר 1989; אל-נמר 1989; Rahman 1964; Asad 1984.

הבנקאית של היום, מרכיב הניצול של השכבה החלשה בחברה אינו דומה לזה שהיה קיים בריבית הנשך שהייתה נפוצה לפני הופעת האסלאם. המוסלמים שמאמצים את הגישה הזו סבורים שהפרשנות שניתנה למונח רבא בספרות הפקה המסורתית אינה מתאימה למציאות המודרנית, משום שאינה לוקחת בחשבון את המניע ההומניטרי והמוסרי שבבסיס האיסור שבקוראן ומתעלמת ממנו כמעט לגמרי, ובמקום זאת מדגישה רק את הצד ההלכתי הפורמליסטי שלו.

ספרו של עבדאללה סעיד³ 'הבנקאות האסלאמית והריבית' תומך, ללא ספק, בגישה השנייה. כבר בפרק המבוא, סעיד מצהיר כי מטרת ספרו לבחון באופן ביקורתי את הפרשנות המסורתית לרבא באסלאם, פרשנות שהיא, לדעתו, אבן היסוד לבנקאות האסלאמית. הוא טוען כי חשוב לבחון מחדש את הפרשנות המסורתית לרבא לאור ההיבט המוסרי וההומניטרי שמשתקף בפסוקי הקוראן ובדברי הנביא. הוא אינו מבקש לפסול את הפרשנות המסורתית לפסוקי הרבא בקוראן ולדברי הנביא, פרשנות שאומצה והתקבלה במלואה בתקופה המודרנית, אך הוא מותח ביקורת על התעלמותה מן התפיסות המוסריות הקשורות לאיסור הריבית. בחלק השני של ספרו, סעיד דן במספר בעיות אחרות הקשורות לדרכי ההתנהלות של מערכת הבנקאות האסלאמית הנובעות מן הפרשנות הקלסית. לטענתו, פרשנות זו לוקה בחסר ומערימה קשיים במקום לפתור אותם. לדעתו של סעיד, עדיף להתמודד עם אותן בעיות – שחלקן פיננסיות וחלקן קשורות בפרקטיקות של הבנקאות – באמצעות אג'ת'האד (מאמץ מחשבתית) ולא באמצעות תקליד (חיקוי) שמכויות הלכתיות קודמות) הנפוץ והמוכר בספרי הפקה המסורתיים. במטרה לערוך דיון מעמיק ופרטני בסוגיות הקשורות במערכת הבנקאות האסלאמית, ובעיקר בסוגיית הריבית והפרשנות המסורתית שניתנה לה באסלאם, סעיד מחלק את ספרו לשני חלקים. החלק הראשון, שכולל את שלושת הפרקים הראשונים, עוסק בסוגיית הריבית בקוראן ובהדית', ובגישות הפרשניות השונות לסוגיה זו. חלקו השני של הספר בוחן את דרכי הפעולה שנוקטים הבנקים האסלאמיים ודן בדרכי יישומו של האידיאל הדתי במציאות הכלכלית המודרנית.

בפרק הראשון סעיד בוחן את הרקע ההיסטורי לסוגיית הריבית בעת החדשה, ולצד זאת הוא עוקב אחרי התפתחותם של הבנקים האסלאמיים בתקופה המודרנית ומנסה לאתר את הגורמים העיקריים שהביאו לצמיחתה של תופעת הבנקאות האסלאמית ועיצבו את דמותה. סעיד מסביר שעל רקע הדעיכה המוסרית והנחיתות המדעית-טכנולוגית של העולם האסלאמי בעת החדשה נולדה בשלהי המאה השמונה עשרה תנועת

3 פרופ' עבדאללה סעיד נולד ב-1960 במלדיבים, ומכהן כיום כראש החוג ללימודי האסלאם באוניברסיטת מלבורן באוסטרליה.

תחייה (Revivalism) שמטרתה המרכזית הייתה להחזיר את האומה המוסלמית לגדולתה על ידי חזרה למקורות התבונה והכוח שהם הקוראן והסונה של הנביא (6: Saeed 1999). אחרי תקופה ארוכה של קיפאון ודריכה במקום, הולידה תנועת תחייה זו מספר לא קטן של גישות וזרמים רעיוניים חדשים באסלאם ומתוך אלה סעיד בוחר להתמקד בשתי גישות שונות לסוגיית הריבית.

לגישה הראשונה, סעיד קורא 'תנועת המודרניזם'. זרם זה צמח במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ולפיו על חוקי האסלאם (השריעה) להתבסס על אג'ת'האד חדשני ששוואב את עקרונותיו לא רק מהטקסט הקוראני והסונה האותנטית של הנביא אלא גם מרוחו של הטקסט. המודרניסטים סבורים כי דיני הפולחן הם נצחיים, אך דינים הנוגעים לחיי החברה דורשים עיון מחודש בכל תקופה, על פי העקרונות הרוחניים והמוסריים של האסלאם. לפיכך, הם מחפשים בקוראן ובהדית' פתרון הולם ומקיף לבעיות מוסריות, דתיות וחברתיות של זמנם. הם בוחנים את הקוראן בהקשר ההיסטורי שלו במטרה לגלות את העקרונות הרוחניים והמוסריים של השריעה וטוענים שצריך להבין את הקוראן והסונה בהתאם לאותם עקרונות. לפי תפיסתם זו, לא כל צורות הריבית המודרנית נחשבות לך'בא, מלבד אלה שקיים בהן מרכיב או יסוד של ניצול ועושק.

הגישה השנייה, שסעיד מכנה 'תחייה מחודשת' (Neo-Revivalism), הופיעה כתנועת התעוררות אסלאמית במחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר על רקע החילוניות הגוברת בעולם האסלאמי. תנועה זו טוענת שמאחר שהאסלאם הוא דת טוטלית ונמצאים בו כל המרכיבים הדרושים לאושרו של האדם, אין צורך להחזיר אליו רעיונות חדשים והמצאות שמקורם בתרבות אחרת כמו, למשל, הריבית הבנקאית. המצדדים בדעה זו מתנגדים בתוקף לכל ניסיון התמערבות של החברה המוסלמית וכך, הם דוחים על הסף ופוסלים כל פרשנות חדשנית לקוראן ולסונה של הנביא. בין הקבוצות הנמנות על הזרם הזה ניתן לציין את תנועת 'האחים המוסלמים' במצרים ואת 'ג'מאעת אל-אסלאם' בפקיסטאן - שתי תנועות שהייתה להן תרומה משמעותית ביצירת תופעת הבנקאות האסלאמית המודרנית. פרשנותם היא פורמליסטית, כלומר נצמדת לפשט הכתוב בקוראן, והעיקרון המנחה אותם הוא התקליד ולא האג'ת'האד. לדעתם, תפקידו של האג'ת'האד במציאת פתרונות לבעיות שלא זכו להתייחסות בקוראן ובסונה של הנביא חייב להיות מוגבל, וזאת לעומת הגישה המודרניסטית, שמרחיבה את השימוש באג'ת'האד בפתרון בעיות הלכתיות מסוג זה באופן בלתי מוגבל כמעט.

סעיד חולק על חוקרים אחרים, המייחסים משקל רב לחלקן של מדינות המפרץ בהקמת הבנקים האסלאמיים (למשל: 7: Ahmad 1987). מדינות המפרץ השפיעו על הקמת הבנקאות האסלאמית, לדבריו, על ידי 'קבלני משנה' ולא באופן ישיר, וזאת בעיקר לאחר העלייה הדרמטית במחירי הנפט בעקבות האמברגו על יצוא הנפט ב-1973, כאשר עודף הכספים העצום ובעיית עודף המזומנים הביאו את מדינות המפרץ להשקיע

בכל מיני מיזמי פיתוח. הן מימנו, בין היתר, הקמת בנקים אסלאמיים במדינות מוסלמיות אחרות באמצעות ערוצים אחרים (Saeed 1999: 10-11). כמותן היו מדינות אחרות, דוגמת פקיסטאן וסודאן, שאימצו את הפרשנות המסורתית למונח רבא במלואה ואסרו על תשלום ולקחת ריבית בנקאית בדרכי חקיקה, מהלך אשר סלל את הדרך והניע את כינונה של בנקאות אסלאמית נטולת ריבית במדינות האלה. לפי תפיסתו של סעיד, הכוחות הדתיים, הכלכליים והפוליטיים הם הגורמים החשובים שהכריעו ושהביאו לצמיחתה של תופעת הבנקאות האסלאמית. אבל, לעניות דעתי, היה מקום להתייחס גם לכך שבעבר שלטה הכלכלה האסלאמית במחצית העולם כמעט. הגעגועים לתור הזהב ולעצמה המוסלמית הם מן הגורמים החשובים לכינונה של הבנקאות האסלאמית בימינו (אוסים 2004: 3).

הפרק השני בספרו של סעיד התפרסם בעבר בכתב העת *American Journal of Islamic Social Sciences* (ראו: Saeed 1995). כתב עת זה מיועד במוצהר לאינטלקטואלים מוסלמים הכותבים על האסלאם ומנסים לבחון האם עדיין יש לו מה להציע לאנושות המודרנית או שכבר אינו רלוונטי מול תהליך ההתמערבות והחילון של העולם, הנראה כבלתי הפיך וכבלתי ניתן לבלימה (פישמן 2003: 57). בפרק הזה סעיד קורא מחדש בעין ביקורתית את כל הפסוקים מן הקוראן וכמעט את כל אמרות הנביא האותנטיות הנוגעים בסוגיית הריבית. בתום בדיקה מעמיקה וקפדנית, הוא מסיק שההקשר של הפסוקים שמתייחסים לרבא מעיד שוב ושוב על כך שהקוראן דן בסוגיית הרבא ויוצא נגדה מפרספקטיבה מוסרית ולא דווקא פורמליסטית, וגם הסונה של הנביא יוצאת נגד הרבא מאותה נקודת מבט. למעשה, מסקנתו של פרק זה היא הנחת היסוד שבבסיסו של הספר, ושאר פרקיו סובבים סביב הרעיון שטמון בה, אם כי בהיבטים אחרים של הבנקאות האסלאמית. בפרק המרכזי הזה סעיד בוחן בצורה ביקורתית, לא רק את סוגיית הרבא בקוראן, אלא גם את הפרשנות המסורתית שלה, ומראה איך ספרי הפרשנות למיניהם – אל-תפאסיר – התעלמו בשיטתיות מן ההיבט המוסרי שמשקפים פסוקי הרבא והקשרם. כמו כן, הוא מתייחס לסוגיית הרבא כפי שבאה לידי ביטוי בסונה ובספרות הפקה ומנסה להוכיח שמתוך דברי הנביא עולה שהרבא נאסר בצורה מוחלטת אך ורק מתוך מניעים מוסריים והומניטריים. לעומת זאת, חכמי ההלכה המוסלמית – הפקאהא – לא הבחינו בהיבט המוסרי המשתמע מפסוקי הקוראן, או לפחות התעלמו ממנו, והדגישו יתר על המידה את הצד הפורמליסטי של סוגיית הרבא. הם הרחיבו את משמעויותיו של המונח על ידי שימוש בקאס (היקש) מצד אחד, ומצד אחר המציאו דרכים שונות לעקוף את האיסור באמצעות 'פיקציות משפטיות' (חיל). סעיד מבקר את הפקהאא על שנקטו תחבולות משפטיות כדי לעקוף את האיסור על לקחת ריבית, במקום לפתח שיטה הלכתית חדשנית שתשמר את רוח האיסור שבקוראן ובסונה אך תתאים אותו לזמננו. לכאורה זוהי ביקורת מוצדקת, אך למעשה סעיד מתעלם מהעובדה, שרוב הפקהאא

הללו השתייכו לאסכולה התנפית והיו כפופים לחשיבה דתית אורתודוקסית, שתפסה את האיסור הקוראני כחוק אלוהי. מנקודת מבטם נדרשו התחבולות על מנת לגשר בין החוק הדתי הנוקשה לבין המציאות הכלכלית והחברתית הדינמית (לבציון, אפרת וטלמון-הלר 1998: 71).

ההיבט המוסרי בולט מתוך פסוקי הקוראן המתעבים את הרבא ואת מי שדורש אותו; הוא מורגש היטב כאשר קוראים את אותם הפסוקים בתבונה. אולם הדבר המשמעותי שסעיד מתעקש להדגיש הוא את ההקשר הכללי, את המקום בקוראן שהפסוקים הדנים בריבא מופיעים בו: הפסוקים האלה מופיעים בקטע המטיף למאמינים לעזור לעניים ולנוקקים ודורש להגיש להם סיוע חומרי בצורת מתנה או תרומה. אם התרומה קשה ובלתי אפשרית, יש להציע להם סיוע בצורת הלוואה (קַרְדִּי תַסֵּן) המוקדשת בראש ובראשונה לאלוהים ומטרתה המשנית לעזור לאותם נוקקים להיחלץ ממצוקתם הכלכלית; אין לנצל את העניים ולדרוש מהם תוספת – רבא – על קרן הלוואה (Saeed 1999: 19). מבדיקת ההקשר הכללי של כל הפסוקים שמתייחסים לסוגיית הרבא, עולה כי הקוראן אוסר לקחת ריבית דווקא מהעניים והנוקקים שחיים בדוחק ושרויים במצוקה כלכלית חמורה. על סמך ראייה כללית זו, סעיד קובע שכל השימושים במונח רבא בקוראן יש להם משמעות אחת ויחידה והיא: תשלום שנכפה על חייב נזקק בגלל אי-יכולתו להחזיר את החוב בזמן (Saeed 1999: 21). מתוך הבנה כזאת, סעיד מסיק שהקוראן אוסר לקחת ריבית על הלוואה שנלקחה לצורך מחיה ולא על הלוואה שנועדה לצורכי מסחר. לדעתו, זוהי הנקודה המשמעותית שלא וכתה להתייחסות ראויה בפרשנות המסורתית. גישתו זו של סעיד עומדת בניגוד לבחינת ההקשר הספציפי של הפסוקים, המובילה בקלות להיבט הפורמליסטי היבט האוסר על כל סוגי הרבא.

הקוראן השתמש במונח רבא בהקשר של חובות כספיים ולא התייחס לשאלת מקור החובות האלה, אם הם תוצאת הלוואה או תשלום דחוי כחלק ממסחר. בסונה, לעומת זאת, המונח רבא משמש בעיקר כדי לתאר צורות מסחר שהיו מקובלות בתקופה הטרנס-אסלאמית, ואכן, בכל החדית'ים האותנטיים לא הוזכרו המונחים הלוואה (קַרְדִּי) או חוב (דִּין). על בסיס זה, אימצו קומץ קטן מבין העלמאא את הדעה שלפיה מה שנחשב לרבא הוא רק צורות מסוימות של מסחר, והם פסקו שאין צורך לכלול את הריבית על הלוואות וחובות בהגדרת המונח רבא. הטיעון העיקרי שלהם היה, שעצם העובדה שהנביא לא התייחס להלוואות וחובות מעידה על כך שהוא הבין את פסוקי הקוראן בדיוק לפי ההקשר המקורי שלהם, וזה בפירוש איסור לקחת ריבית על צורות מסוימות של מסחר בלבד.⁴ רוב העלמאא דחו בתוקף את העמדה הזו (Saeed 1999: 31).

4 כמו למשל האיסור על מכירת זהב תמורת זהב, כסף תמורת כסף, קמח תמורת קמח או מלח תמורת מלח אלא אם כן שווה בשווה מיד ליד, אחרת יחשב הדבר לריבית. ריבית מהסוג הזה נקראת רבא אל-פִּלִל.

בפרק השלישי סעיד מעלה שוב את הוויכוח המודרני על פירושו של המונח הקוראני רבא, ואת השאלה אם הוא בהכרח כולל את הריבית הבנקאית המודרנית. הגישה המודרניסטית מדגישה את הרציונל (אל-חֶפְמָה) שמאחורי האיסור בקוראן על לקיחת ריבית. לפי גישה זו האיסור מכוון להגן על פשוטי העם, הזקוקים להלוואות לצורכי מחייתם, מפני תאוות הבצע של המלווים העשירים. תומכי הגישה המודרניסטית אינם רואים בריבית הבנקאית רבא, כלומר אינם אוסרים אותה, כל עוד אינה עושקת את האדם ומנצלת אותו. הגישה המנוגדת, זו של תנועת התחייה המחודשת (Neo-Revivalism), מאמצת את הפרשנות המסורתית באופן מלא ורואה בריבית הבנקאית רבא לכל דבר. תומכי גישה זו טוענים שהחוק האלוהי שהתגלה בקוראן הוא ברור וחד משמעי ואין כל צורך לייחס לו משמעויות חדשות. הם דוחים כל פרשנות חדשה, גם כזו המתבססת על ניתוח ההיבט המוסרי של פסוקי הרבא, ומתעקשים על פרשנות בעלת אופי פורמליסטי בלבד.

בפרק הרביעי סעיד מתמקד בשני מושגים עיקריים שהבנקים האסלאמיים משתמשים בהם כחלופה לשימוש בריבית הבנקאית: המִדְאָרְבָּה והמִשְׁאָרְכָּה, שמשמעותם המעשית היא שיתוף ברווחים ובהפסדים. כאשר בודקים את משמעותו המקורית של המונח מִדְאָרְבָּה בספרות הפְּקָה המסורתית, מסתבר שזהו חוזה בין שני אנשים בענייני מסחר ועסקים. הצד האחד מציע את כישרונו המסחרי, והצד האחר מציע את המימון. בדרך כלל הצד הראשון נקרא מִדְאָרְבָּה והוא זה שנחשב לצד החלש בהתקשרות, ולכן לפי ספרות הפְּקָה אינו חייב להציע ערבויות לצד השני. כמו כן, יש לו מלוא חופש הפעולה בביצוע כל עסקה שהוא רוצה ובכל מקום שהוא בוחר על מנת לצבור רווחים. מבחינה משפטית כישרונותיו המסחריים של המִדְאָרְבָּה נתפסים כמחצית ההון המושקע במסחר, לכן הרווחים וההפסדים מתחלקים בין שני הצדדים שווה בשווה. יתר על כן, במקרה של אבדן הכסף הוא אינו חייב להחזיר את הקרן לצד המשקיע (סאבֶּק 1995: 152). לטענתו של סעיד, רוקנו הבנקים את מושג המִדְאָרְבָּה ממשמעותו המקורית והשאירו רק את הקליפה. בחוזה המִדְאָרְבָּה המודרני בין הלקוח – המִדְאָרְבָּה – לבנק האסלאמי, המימון שהבנק נותן הוא עבור עסקאות לטווח קצר. המימון לא נמסר ישירות למִדְאָרְבָּה והבנק רשאי להתערב בתנאי העסקה כדי להבטיח גם את השקעתו וגם את חלקו ברווחים. למעשה, למִדְאָרְבָּה אין חופש פעולה, תפקידו מוגבל והוא כבול לחוזה.

לפי דעתי, הביקורת שמותח סעיד על השימוש שהבנקים האסלאמיים עושים במושג מִדְאָרְבָּה היא נכונה בכל מה שקשור בהגבלת חופש הפעולה של המִדְאָרְבָּה (הלקוח), אבל הוא מתעלם מן ההיגיון שעומד מאחורי דרך הפעולה הזו. לפי מלומדים אסלאמיים,⁵

5 כמו למשל נזאם יעקובי, אחד מחמשת חברי מועצת השריעה של בנק שאמל האסלאמי בבחריין.

ההיגיון שעומד מאחורי שיטת המדארכה המודרנית הוא לעודד הלוואות זהירות יותר, כדי שכל לקוח יוציא רק בהתאם ליכולתו הכספית (אוסים 2004: 2). נקודה נוספת שסעידי אינו מתייחס אליה באופן מספק היא שהמדארכ הוא, בדרך כלל, הבנק עצמו. בהתאם לעיקרון המדארכה, הבנק, בהיותו המדארכ, משקיע את כספי הלקוחות והסכונותיהם במגוון מיזמים, כמו פרויקטים של נדל"ן, ובמקרה של הפסד הבנק ממשיך להתקיים ולא מתמוטט כי המימון שקיבל הוא בעיקר ללא ריבית. תומכי הבנקאות האסלאמית טוענים, כי מימון ללא ריבית עשוי למנוע מקרים כמו קריסת אנרון והמשבר בארגנטינה (אוסים 2004: 2).

סעידי גם בודק איך הבנקאות האסלאמית עושה שימוש במושג השני, המשארכה, שמשמעותו המילולית היא שותפות. למושג זה יש סימוכין וביסוס שרעי והוא אף מוזכר בצורה ברורה בקוראן ובסונה. במקור המשארכה מתארת שותפות בין שני צדדים ובמיוחד בעסקה מסחרית שכרוך בה סיכון ברמה סבירה. חכמי ההלכה קבעו שחלוקת הרווחים צריכה להיות בהתאם למה שסוכם מראש בחוזה שערכו ביניהם השותפים, ומאחר שהעסק הוא בעל אופי מסחרי המבוסס על פעולות מכירה וקנייה, לשותף המנהל את העסק יש חופש פעולה משמעותי בחיפוש אחרי רווחים. כמו כן נקבע שהשותף שמנהל את העסק אינו חייב להציג ערבויות כלשהן בפני השותף השני שמממן אותו, וזאת, מכיוון שהשותפות ביניהם מושתתת על אמון הדדי (סאבק 1995: 209).

סעידי טוען נגד הבנקאות האסלאמית, כי היא פסלה את כל צורות המשארכה המוזכרות בספרי הפקה המסורתיים, ואימצה לעצמה רק צורה אחת המוכרת בשם שריכת אל-ענאן שמשמעותה שותפות בעירבון מוגבל. שריכת אל-ענאן בין הבנק ובין הלקוח מאפשרת לבנק לצמצם את תפקידו של הלקוח משותף פעיל שאמור לנהל את העסק או הפרויקט לתפקיד סוכן בלבד הממלא אחר הוראות הבנק כפי שהן כתובות בחוזה.

בפרק החמישי בספרו סעידי מבקר שיטה פיננסית נוספת שבה משתמשת הבנקאות האסלאמית, והיא שיטת המראבחה, שחכמי ההלכה האסלאמית התירו למרות שאינה מוזכרת בקוראן או בחדיית. מראבחה היא בעצם עסקה משולשת בין הבנק, הלקוח שלו והמוכר של מצרך מסוים. לדוגמה, אם אחמד, לקוח אחד הבנקים האסלאמיים, מבקש לקנות מכונית בסכום של 10,000 דולר במימון הבנק, הוא פונה לבנק שבתורו קונה את המכונית מידי הסוחר, ואחמד מסכים לקנות את המכונית מידי הבנק ב-11,000 דולר,

6 כמו למשל: שריכת אל-מפאודה שהיא שותפות על בסיס שוויוני הן בהשקעה והן ברווחים והפסדים; שריכת אל-אבדאן שהיא שותפות בין בעלי מלאכות שונות כמו נגרים, מסגרים וסבלים בשכר עבודה שכולם מבצעים. וגם שריכת אל-וגייה שהיא בעצם שותפות על בסיס כבוד וקרדיט.

בתשלומים שישולמו בפרק זמן מסוים. למעשה, שתי העסקאות מתבצעות כמעט במקביל, אבל הבנק מחזיק בבעלות על המכונית לתקופה קצרה ליתר ביטחון, וכך נסגרת העסקה המכונה בשם מֶרָאֶבְחָה. הבנק תמיד ידרוש מהלקוח לשלם סכום בנוסף על הקרן, סכום הזהה, פחות או יותר, לאחוז הריבית המקובל במדינה שבה נמצא הבנק (אוסים 2004: 1). סעיד טוען, כי מאחר שהמֶרָאֶבְחָה היא אמצעי תשלום דחוי, היא מהווה 75% או אף יותר מסך כל נכסי ההשקעה של הבנקים האסלאמיים (Saeed 1999: 77).

נשאלת השאלה מדוע סעיד מבקר את שיטת המֶרָאֶבְחָה, שבה הלקוח מסכים והבנק מוכן לשלם עבור המצרך שהלקוח מבקש לקנות. לטענתו של סעיד, עצם העובדה שהבנק מוכן לקבל את כספו בצורה דחויה ובתוספת מסוימת מעידה על כך שהבנק מכיר בערך הזמן בעסקאות מהסוג הזה. אם חוקי האסלאם מתירים לבנקאות האסלאמית להשתמש במכניזם הפיננסי של המֶרָאֶבְחָה, הבסיס המוסרי לאסור על ריבית קבועה על הלוואות נשמט (Saeed 1999: 95). לסיכומו של עניין, סעיד מבקש לקבוע שהמֶרָאֶבְחָה אינה אלא ריבית המסתתרת מתחת לרעלה דקיקה.

שלושת הפרקים האחרונים בספר עוסקים בהרחבה בכל מיני פרקטיקות ודרכי ניהול של מערכת הבנקאות האסלאמית. בפרק השישי סעיד מותח ביקורת חריפה למדי על שני בנקים אסלאמיים בירדן ובבחרייין שנוקטים מדיניות בלתי מתפשרת ונוקשה עם המפקידים. לא זו בלבד ששני הבנקים האלה מגלים אטימות ואדישות כלפי המפקידים, הם אף מסרבים לפצות אותם על שחיקת ערך פיקדונותיהם והסכונותיהם. המצב הזה גורם למפקידים להתאכזב ממדיניות הבנק, הלוקחת בחשבון רק את האינטרס של הבנק ומתעלמת מעקרונות הצדק וההגינות של הכלכלה האסלאמית.

בפרק השביעי והשמיני סעיד בודק איך מערכת הבנקאות האסלאמית, בסיוע מלומדים ויועצים דתיים, מנסה לשמור על 'כשרות דתית' אפילו בנושאים כמו נגזרות ואופציות. בדרך כלל, כל בנק אסלאמי מעסיק מספר מלומדים וחכמי הלכה ותפקידם לייעץ לבנק בכל מה שקשור לחוזים ולעסקאות בהתאם לעקרונות הדת. סעיד מצביע על שני מאפיינים של מועצות הייעוץ המלוות את הבנקים: מצד אחד, היועצים האלה תמיד נשענים על חוקי האסלאם כפי שהתפתחו ונקבעו בתקופת האסלאם הקלסי, ואינם מתחשבים במציאות המשתנה, מה שיוצר חילוקי דעות בתוך אותה מערכת בנקאות אסלאמית.⁷ מצד אחר, הם מנסים למצוא לכל מונח פיננסי מודרני מונח מקביל במסורת האסלאמית. אם אין מונח כזה בנמצא – מאסלמים את המונח הפיננסי המודרני. לדוגמה, כאשר הלקוח בעסקת המֶרָאֶבְחָה לא עומד בתשלומים או ההחזרים החודשיים, הוא ישלם

7 לאחרונה התירו מלומדים במלויה הנפקת אגרות חוב אסלאמיות מיוחדות אך עמיתיהם במזרח התיכון מתחו על כך ביקורת חריפה.

ר'ראמת תאח'יר, קנס שאינו אלא ריבית פיגורים שהלקוח משלם לבנק המודרני תחת שם אסלאמי.

בסיכומו של הספר, סעיד קובע שהמציאות הבנקאית היום-יומית מוכיחה שהבנקים האסלאמיים אינם מסוגלים לוותר על הריבית בעסקאותיהם, ולמעשה הם מקבלים ריבית שהם מכנים בשמות אחרים. לדעתו, אין לקבל את הטענה שהכלכלה האסלאמית הצליחה לפתח מערכת בנקאות מודרנית ומתפקדת המבוססת על שיטה פיננסית נטולת ריבית.

חסן אל-הווייל

ביבליוגרפיה

אל-נג'ר, סיד, 1989. 'סיר אל-פאאדה יאדי וניפה חנויה פי אל-נזאם אל-אקתסאדי אל-מעארף', בתוך: סלאח מנת'סר (עורך), ארבאח אל-בנוכ. קאהיר: דאר אל-מעארף, 42-35.

אל-נמר, עבד אל-מנעם, 1989. 'עלא אי אסאס ג'רא אל-חכם בקרמת רבח אל-אידאע פי אל-בנוכ', בתוך: סלאח מנת'סר (עורך), ארבאח אל-בנוכ. קאהיר: דאר אל-מעארף, 60-53.

אל-ק'נדאוי, יוסף, 2002. פתאוא מעאסרה, כרך ג, כווית: דאר אל-קלם לל-נשר ואל-תווע.

לבציון, נחמיה, אפרת, דפנה וטלמון-הלר, דניאלה, 1998. האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת. כרך ב', תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

סאבק, סיד, 1998. פקה אל-סנה, כרך ב', ביירות: דאר אל-פפר. פישמן, שמאי, 2003. 'אסלאם אידיאולוגי בארצות-הברית: האג'ת'האד במחשבתו של ד"ר טאהא ג'אבר אל-ע'לואני', ג'מאעה 11: 81-51.

Ahmad, Ausaf, 1987. *Development and Problems of Islamic Banks*. Jeddah: Islamic Development Bank.

Asad, Muhammad, 1984. *The Message of the Quran*. Gibraltar: Dar al-Andalus.

Rahman, Fazlur, 1964. 'Riba and Interest', *Islamic Studies* 3: 1: 1-43.

Saeed, Abdullah, 1995. 'The Moral Context of the Prohibition of Riba in Islam Revisited', *American Journal of Islamic Social Sciences* 4: 496-517.

מקורות באינטרנט

אוסים, ג'רי, 2004. 'בנקאות, בשם אללה'. בתוך:

<http://images.maariv.co.il/cgi-bin/print.pl>

